

Kur'ân'ın Mekke Müşriklerinin Melek Algısına Müdahalesi¹

ŞUAYİP KARATAŞ**

Öz: Kurân-ı Kerîm'in bazı âyetlerinde bilhassa Mekke müşriklerinin melek algısı üzerinde durulmaktadır. Meleklerle dişilik isnad eden Mekke müşriklerinin, onları Allah'ın kızları ve Allah'a yaklaştıran birer aracı olarak görmelerine yapılan vurgular bu âyetlerde açıkça görülmektedir. Öte yandan, diğer bazı âyetlerde de onların meleklerden bazılarına karşı takındığı düşmanca tavırdan söz edilmektedir. Çalışmamızda Mekke müşriklerinin melek algıları Kur'ân'daki ilgili âyetler üzerinden ele alınmıştır. Mezkûr algı ve bu algıya ilişkin Kur'ân'ın müdahalesi, ilgili âyetlerin mukayeseli ve kronolojik bir yöntemle okunmasıyla ortaya konulmuştur. Bu sayede, küfrün ve şirkin sebebi sayılan melek algısı yerine, Kur'ân'ın zihinlere yerleştirmeyi hedeflediği farklı bir melek algısı mülâhaza edilmiştir..

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Melek, Cahiliye, Gayb, İnanç.

¹ Bu çalışma yazarın "Kur'ân'ın Konusu Olarak Melekler" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.

Quran's Interpretation on How Meccan Pagans Perceived Angels

ŞUAYIP KARATAŞ

Abstract: Some of the verses in Quran mainly focuses on the perception of angel, which significantly expresses how Meccan pagans argued against this perception. Verses in the Quran signifies that Meccan pagans perceived angel as they are the daughter of the God and a tool that can bring them closer to the God. Furthermore, some of the other verses in the Quran explains how Meccan pagans perceived angels as they are their enemies. Our studies are based on the verses of the Quran, which expresses the perception of angel and how Meccan pagans perceived angels. The method of our study here is chronologically comparison with Quranic verses. Our study signifies what Quran is clearly telling us about this perception.

Keywords: The Qur'an, Angel, Jahiliyya, Unseen, Belief.

Giriş

İlgili kaynaklarda, Kur'ân'ın ilk muhatap toplumu olan cahiliye Araplarının bünyesinde farklı inanç gruplarını barındırdığı belirtilmektedir. Buna göre onların tanrıya inanma hususunda homojen bir yapıya sahip olduklarını düşünmek mümkün gözükmemektedir.² Bu anlamda toplum içerisinde Yahudi, Hristiyan, Mecûsî ve putperest gibi inanç gruplarının varlığından³ hatta gök cisimlerine tapan Yemen kökenli Hımyer kabilesinin yanında Maniheistlerin⁴ de varlığından bahsedilmektedir.⁵ Bünyesinde çok farklı inanç gruplarını barındırmakla birlikte toplumun genel olarak, zatında, sıfatlarında, fiillerinde veya kendisine ibadet edilmesi konusunda Allah'a ortaklar iddia etmek, olarak ifade edilen⁶ ve Kur'ân'da ilahlıkta,⁷ amelde⁸ ve ibadette⁹ olmak üzere üç farklı boyutundan bahsedilen şirkin unsurlarını taşıyan bir yapının hâkim olduğundan bahsedilmektedir.¹⁰

Arap müşriklerin, melekler hakkında yanlış itikada sahip olmakla birlikte onların varlığından şüphe etmedikleri hatta bazı icraatlarından haberdar oldukları, zihinlerinde meleklerin olağanüstü bir yeri olduğu ifade edilmektedir.¹¹ Bu durum, onların Hanif dininin bozulmuş halini yaşadıklarını¹² ve melek inancına sahip ilahî dinlere mensup Yahudi ve Hristiyanlarla olan etkileşimleri

² Harun Ögmüş, *Câhiliyye Döneminde Araplar*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2013, s. 271.

³ Cevâd 'Ali, *el-Mufasssal fî Tarîhi'l'Arab kable'l-İslâm*, c. VI, s. 34.

⁴ Maniheizm, aydınlık ile karanlık arasında mutlak bir düalizme dayalı gnostik bir din olarak tanımlanmaktadır. Günümüzde müntesibi bulunmayan inancın İslâm öncesinde özellikle de Ortadoğu'da yaygın olduğu ifade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Şinasi Gündüz (edit.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, 3. bs., Ankara, DİB Yayınları, 2010, s. 493-505.

⁵ Mahmud Şükri el-Âlûsî, *Bülûgu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâl'i'l-Arab*, Tsh. Muhammed Behcet el-Eserî, 2. bs., Kahire, el-Mektebetü'l-Ehliyye, t.y., c. II, s. 237-240.

⁶ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, c. IV, s. 2249

⁷ Nisâ 4/36, 48; Mâide 5/72; Tevbe 9/3.

⁸ Kehf 18/110.

⁹ A'râf 7/190; İbrahim 14/22.

¹⁰ Zekeriya Pak, *Kur'an'da Kulluk*, İstanbul, Kayihan Yayınları, 1999, s. 13-14.

¹¹ İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, Trc. Mehmet Yolcu, İstanbul, Ekin Yayınları, 1998, c. I, s. 336.

¹² Cevâd 'Ali, *el-Mufasssal fî Tarîhi'l'Arab kable'l-İslâm*, c. VI, s. 36.

olarak yorumlanabilir.¹³ Buna göre Arapların, melek kelimesini ve onlar hakkındaki bazı inançları Ehl-i Kitap'tan aldıkları ve benimzedikleri anlaşılabilir. Bu anlamda Tevrat'ta meleklerden Allah'ın oğlu olarak bahsedilmesi¹⁴ Hicaz Yahudileri aracılığıyla bu inancın Araplara geçmiş olabileceği fakat onların Allah'ın oğulları yerine kızları dedikleri belirtilmektedir.¹⁵

Melekleri Allah'ın kızları olarak tasavvur eden Mekke müşrikleri, bazı putlarını melek suretinde tasvir ederek,¹⁶ onları meleklerin yeryüzündeki somut sembolleri diye düşünüyorlardı.¹⁷ Ve bu duruma bağlı olarak da onlara, Allah nezdinde kendileri için şefa-atçi görüyor, Allah ile aralarında vasıta kabul ederek tapıyorlardı. Cahiliye Araplarında şirkin önemli bir unsur olan¹⁸ meleklerle tapma pratiği yaygındı.¹⁹ Onlar, meleklerin âlemin asıllarının her biri ile görevli olduklarına ve âlemde gerçekleşen her olayın melekler eliyle gerçekleştirildiğine inanıyorlardı. Bunun sonucu olarak da meleklerin suretlerine taparak melekî kuvvetlere yakınlık kazanmayı ve şefaatlere ulaşmayı umuyorlardı.²⁰ Buna göre cahiliyede melek inancının, önemli bir husus olmakla birlikte şirkten ârî olmadığı ifade edilebilir.

KÜFRÜN VE ŞİRKİN KONUSU OLARAK MELEKLER

Kur'an-ı Kerim'in, indiği dönem muhatap kitlesinin tasavvurlarından yola çıkarak veya bazı yanlış düşüncelerine müdahaleyle yeni bir inanç sistemi inşâ ettiği muhakkaktır. Bu duruma paralel olarak ilk muhatapların, zihin dünyalarında melekleri algılamaları ve tasavvurlarını belirlemek önem arz etmektedir. Çalışmanın bu ana başlığıyla dişilik isnat ederek onların Allah'ın kızlar oldukları-

¹³ Cevâd 'Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*, c. VI, s. 738.

¹⁴ Tekvin 6:1; Eyup, 1:6; 2:1; *Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil) Yeni Çeviri*, İstanbul, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2014.

¹⁵ Bkz.: Hüseyin Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, s. 64.

¹⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. VII, s. 84.

¹⁷ İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, c. I, s. 299; Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2014, s. 180.

¹⁸ Cevâd 'Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*, c. VII, s. 161.

¹⁹ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, s. 40.

²⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 4601-4602.

nı iddia etmeleri, onlardan şefaah dilemeleri, Peygamber'in yanında ayrıca bir melek olması gerektiğini iddia etmeleri, insan peygamber yerine melek elçi talep etmeleri, meleklerin bazısına düşmanlık etmeleri, onlara ibadet etmeleri ve melekleri inkâr etmeleri gibi Kur'ân'da küfrün ve şirkin konusu olan durumlara işaret eden âyetler, ilgili rivayetler bağlamında değerlendirilecektir. Böylelikle müşriklerin sahip oldukları melek tasavvurları, inancın konusu olmaları bakımından ele alınacak, küfrün ve şirkin konusu olarak değerlendirilecek, yanlış melek inancı bağlamında muhatapı şirke ve küfre götüren duruma ilişkin Kur'ân'ın yaptığı ilahî müdahale tespit edilmeye çalışılacaktır.

1.1. Melekleri Dişi Sayarak Onların Allah'ın Kızları Olduklarına İnanmak

Kur'ân'da, müşriklerin meleklerle dişilik isnatlarının ve onları Allah'a kızlar olarak düşünmelerinin hayal ürünü bir durum olduğuna ve herhangi bir dayanağı olmadığına dair "Demek erkek size, dişi O'na öyle mi?"²¹ ifadelerine yer verilerek yapılanın insafsız bir taksim olduğu belirtilen âyetler, müşriklerin meleklerle ilgili düşünce dünyalarına yapılan ilk ilahî müdahale olarak ifade edilmektedir.²² Buradan anlaşıldığına göre cahiliye Arapları Allah'ı tıpkı bir insana benzeterek onun çocuk edinebileceğine inanıyor, bu anlamda kız çocuklarını Allah'a, erkekleri ise kendilerine nispet ediyorlardı.²³ Kur'ân'da daha baka âyetlerinde ise sahip olunana bu düşüncenin Allah'a karşı çirkin ve büyük bir iftira olduğuna dikkat çekilerek Allah'ın çocuk edinmekten uzak olduğuna dikkat çekilmektedir.²⁴

Kur'ân'da haber verildiği şekliyle, kız çocuğuyla müjdelenince yüzleri kapkara kesilen,²⁵ bunu utanç sebebi olarak gören ve bu manada kız çocuklarını diri olarak toprağa gömen müşrikler;²⁶

²¹ Necm 53/21-22.

²² Süleyman Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XIII, s. 171.

²³ Mustafa 'Âşur, *'Âlemü'l-Melâike: Esrâruhû ve Hafâyâhu*, s. 15.

²⁴ Nahl 16/57; Necm 53/21. Müşriklerin iftiraları için ayrıca bkz.: En'âm 6/100-101; Yunus 10/68-70; Meryem 19/88; İsrâ 17/40.

²⁵ Nahl 16/57-59.

²⁶ Cahiliye Arapların kız çocuklarına değer vermemeleri ve geçim sıkıntısı gibi

melekleri de Allah'a kızlar isnat ederek²⁷ inançlarında tutarsız davranmaktaydılar.²⁸ Ayrıca kendilerine erkek evlatlarını layık görmekteydiler.²⁹ Buna göre Kureyşliler, kızları utanç sebebi olarak görüyor, kendilerine yakıştıramadıkları kız çocuklarını Allah'a isnat ediyorlardı.³⁰ Kur'ân'da Cahiliye insanının bu çarpık düşünceleri değişik ifadelerle şu şekilde kınanmıştır: "(Ey müşrikler!) Demek Rabbiniz, erkek çocukları sizin için seçip ayırdı, meleklerden kendisine kız çocuklar edindi öyle mi! Siz gerçekten vebali çok ağır bir söz söylüyorsunuz.",³¹ "Onlar, kız çocuklarını Allah'a nispet ediyorlar. Hâşâ! Olacak şey midir bu! Allah bundan münezzehtir. Çok istedikleri, beğendikleri erkek çocukları ise kendilerinin oluyor. Nitekim Onlardan birine, "Müjde, bir kız çocuğun oldu!" diye haber verilince öfkelenir ve yüzü kapkara kesilir.",³² "Eğer Allah bir çocuk edinmek isteseydi, yarattıklarından hangisini seçeceğine kendisi karar verirdi. O yücedir. (Bundan münezzehtir.) O, hiçbir ortağı olmayan tek ve kâhâr olan Allah'tır."³³

Kur'ân'da ayrıca müşriklerin iddiaları "Müşrik Putperestlere sor bakalım: Kızlar Rabbinin, erkekler de kendilerininmiş öyle mi? Yoksa biz melekleri dişi olarak yarattık da onlar buna şahit mi olmuşlar?"³⁴ ifadeleriyle yerilerek onların melekler hakkında yalanın ve küfrün zirvesi olabilecek şu üç duruma dikkat çekilmiştir: meleklerin dişi olduklarını iddia ederek yalan söylemişler, Allah'ın ilahlığına yakışmayacak bir şekilde ona evlat isnat etmişler ve bu evladın kendilerinin beğenmediği kız çocuklarından olduğunu

nedenlerle diri diri toprağa gömmeleri hakkında bkz.: Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, c. VIII, s. 5603-5604.

²⁷ Nahl 16/57; İsrâ 17/40; Sâffât 37/149; Zuhruf 43/16; Necm 53/21-22; Ömer Süleyman el-Eşkar, *'Âlemü'l-Melâiketi'l-Ebrâr*, s. 14.

²⁸ Mehmet Ortakaya, "İslâm Öncesi Hicaz Bölgesi Araplarının Din Anlayışı", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 1995, s. 43.

²⁹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. XVII, s. 227; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tevvîr*, c. XIV, s. 182-185.

³⁰ Hasan eş-Şeyh, *el-Melâike: Hakikatuhum, Vücûduhum, Sıfâtuhum*, s. 28.

³¹ İsrâ 17/40.

³² Nahl 16/57-58.

³³ Zümer 39/4.

³⁴ Sâffât 37/149-150.

iddia etmişlerdir.³⁵ Kur'ân'da ayrıca "Allah, yarattıklarından kızları kendisi evlat edindi de erkekleri sizin için seçip ayırdı öyle mi? Gariptir ki onlardan biri, Rahman olan Allah'a layık gördükleri kız çocuğunun doğumu müjdelence, öfkeden yüzü kapkara kesilir: "Süs içinde büyüyen ve savaşmasını bilemeyen mi?" derler. Onlar, Rahman olan Allah'ın kulları olan meleklerin dişi olduklarını kabul ettiler. Sanki onların yaratılışlarına şahitlik etmişler gibi! Onların bu tanıklıkları kayda geçirilecek ve bundan sorguya çekileceklerdir."³⁶ âyetlerinde de müşriklerin çarpık inançları ve tutundukları tavır sert bir dille kınanmaktadır. Ayrıca "Rahman olan Allah, çocuk edindi." dediler. Hâşâ! O, bu şekilde bir nitelendirmelerden münezzehtir. Aksine onlar (melekler), aslında Allah'ın şerefli kullarıdır."³⁷ ifadeleriyle de onların Allah'a kızlar isnat etmeleri reddedilmekle bu durumun aksine meleklerin lütuf ve ihsana mazhar olmuş değerli kullar oldukları belirtilmektedir.

Müşriklerin melekleri Allah'ın kızları olarak tasavvur etmelerinin bir sonucu olarak bazı putları melek şeklinde tasvir ettikleri bazı kaynaklarında haber verilmektedir.³⁸ Yani onlar melekleri maddi suretten mücerret düşünmeyip, zihinlerindeki bazı şekillerle tasvir ediyorlardı. Bunun sonucu olarak da onları Lât, Menât ve Uzzâ gibi kadın isimleriyle isimlendirmişlerdi.³⁹ Buna göre putlarına koydukları bu isimleri Allah'ın isimlerinin müenneslerinden seçtikleri anlaşılmaktadır ki Allah isminin müennesi olarak Lât'ı büyük putlardan birine; Azîz kelimesinin müennesi olarak Uzzâ'yı bir diğer meşhur putlarına; Mennân isminin müennesi olan Menât'ı da bir diğer büyük putlarına isim olarak vermişlerdi.⁴⁰ Söz konusu bu isimler Necm sûresinde zikredilerek⁴¹ müşriklerin yaratıcı olarak bildikleri Allah'a ortak koşmaları bir yana, kendilerince

³⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. VII, s. 42.

³⁶ Zuhruf 43/16-19.

³⁷ Enbiyâ 21/26.

³⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. VII, s. 84.

³⁹ İzzet Derzeve, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, c. I, s. 322.

⁴⁰ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. XXII, s. 522; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. VII, s. 455-456; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, c. III, s. 1469.

⁴¹ Necm 53/19-23.

utanç sebebi olarak gördükleri kızları O'na isnat etmelerinin insafsız bir davranış olduğu ifade edilmektedir.

Bahsi geçen inançlarıyla müşrikler, Allah'la melekler arasında bir soy ilişkisi kurmanın yanında onların mücerred rûhânî varlıklarından ziyade kadın şeklindeki tasavvurlarına ibadet ediyorlardı. Bu durum Kur'ân-ı Kerîm'de "Müşrikler Allah'ı bırakıp dişi olduklarına inandıklarıputlara tapıyorlar, aslında onlar ancak isyankâr şeytana tapıyorlar."⁴² şeklinde ifade edilerek onların kulluklarının gerçekte şeytana olduğu vurgulanmaktadır. Buna göre müşriklerin taptıkları, gönül verip yakardıkları tanrılarının dişiler olduğu, onlara göre mabud tasavvurunun, kadın hayali ve tapınmanın en büyük misalinin de kadın olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda onların ilhamlarını kadından aldıkları görülmekte ayrıca çoğu putlarını dişi isimle isimlendirmeleri de kadına tapınmanın ruhlarına hâkim olmasına bağlanmaktadır.⁴³

Mekke müşriklerinin meleklerle tapınırken onları tasvir etmek suretiyle somutlaştırma ihtiyacı duymaları, soyut bir varlığa tapınmanın, müşahhas olana yönelme eğilimi olan insan için gerçekleşmesi güç bir eylem olmasına bağlanmaktadır.⁴⁴ Ayrıca müşriklerin melekleri kızlar olarak tasavvur etmelerinin nedenleri arasında Allah'ı dişi kabul etmeleri ve melekleri hiç görmemiş olmaları ifade edilmektedir. Çünkü onlara göre melekler erkek olsalardı görünürlerdi; fakat bu durum hiç gerçekleşmemişti.⁴⁵ Halbuki Kur'ân'da, bu vasıfları taşıyan bir varlığın kadîm bir ilah olamayacağını defaatle belirtilmektedir. Buna göre doğmak ve doğurmak, muhtaç olmanın, değişmenin ve yok olmanın alametlerini taşımaktadır. Allah Teâlâ ise bu türlü noksanlıklardan uzaktır.⁴⁶ Ayrıca Kur'ân'da göklerde ve yeryüzündeki her şeyin Allah'a ait olduğu

⁴² Nisâ 4/117.

⁴³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, c. III, s. 1469.

⁴⁴ Zekeriya Pak, *Kur'an'da Kulluk*, s. 152.

⁴⁵ Murat Sarıçık, *İnanç ve Zihniyet Olarak Câhiliye*, İstanbul, Nesil Yayınları, 2004, s. 122.

⁴⁶ Nadim Macit, *Kur'ân ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum*, Konya, Damla Yayınları, 1992, s. 92.

ifade edilerek,⁴⁷ insanların Allah'ın kulları olduğunun vurgulanması müşriklerin bu iddialarına cevap mahiyetinde değerlendirilebilir.⁴⁸

Teşbih ve müşahhaslaştırma gibi sebeplerin Mekke müşriklerini Allah'ın da aynen insanlar gibi nesli olabileceği yanlına sevk etmiştir. Yahudi ve Hristiyanların Allah'a oğul isnat etmeleri gibi müşrikler de O'na kız isnat etmişlerdir. Buna göre müşriklerde görülen Allah'ın evlatlar edindiği ve melekleri O'nun kızları kabul etmeleri gibi şirk inançlarının onlara Yahudi ve Hristiyanlardan etkileşimle geçmiş olabileceği ifade edilmektedir.⁴⁹ Bu duruma bağlı olarak, Yahudiler'in Üzeyir'i, Hristiyanlar'ın Hz. İsa'yı oğul kabulleri gibi Arap müşriklerinin de melekleri Allah'ın kızları kabul ettikleri anlaşılmaktadır.⁵⁰

Netice olarak, yukarıda verilen âyetlerde meleklerin cinsiyet sahibi dişi varlıklar ve Allah'a isnat edilen kızlar olmadıkları kesin bir dille vurgulanmaktadır. Müşriklerin, diri diri toprağa gömmekten çekinmedikleri kızları, yaratan, yaşatan ve evrendeki her şeyin sahibi olan varlığa isnat etmelerinin yanlış ve bir o kadar da çelişkili bir düşünce olduğu dile getirilmektedir. Buna göre kendi içerisinde şirk barındıran müşriklerin bu inançlarına Kur'ân-ı Kerim'de şiddetle karşı çıkılmakta ve bu düşünceyi devam ettirmeleri halinde şahitliklerinin yazıldığı ve ileride sorguya çekilecekleri ifade edilmektedir.⁵¹ Bu bağlamda müşrikler, meleklerle dişilik isnat ederek onların Allah'ın kızları olduklarını iddia ederken, en büyük hedeflerinden biri gönderildiği muhatap kitlenin zihnini yeniden inşa etmek olan Kur'ân'ın, onların bu düşüncelerini yıkarak farklı bir melek anlayışı getirdiği anlaşılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'de yedi farklı âyette meleklerin Allah'ın kızları ve dişi olmadıkları ısrarla vurgulanmaktadır. Bu âyetlerin Mekke'de nazil olmuş olması da hitabın ve reddin ilk dönem müşrikle-

⁴⁷ Bakara 2/284.

⁴⁸ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. II, s. 223.

⁴⁹ İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, c. I, s. 314.

⁵⁰ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. V, s. 162.

⁵¹ Zuhurf 43/19.

rine olduğuna işaret etmektedir. Bu manada Kur'ân, müşriklerin meleklerin Allah'a ait kızları olduğu iddialarını, Allah'ın da annelik ve babalık gibi insana ait özelliklerden ârî olduğunu belirterek⁵² kesin bir dille reddetmektedir. Buna göre Kur'ân'ın, Allah'ın çocuk edindiği⁵³ düşüncelerini dolayısıyla da meleklerin O'nun evlatları olduğu fikrini ve meleklere cinsiyet verilmesini şiddetle reddettiği anlaşılmaktadır.⁵⁴

Kız çocuklarını kendilerine yakıştırmayıp Allah'a reva gören müşrik Arapların bu sapıklıklarına dikkat çekmek için Kur'ân'da "Olmayacak bir şey ama farz-ı muhal Allah Teâlâ çocuk edinseydi, sizce de kabul gören erkek çocuk seçerdi, bu durumu O, sizler kadar bilemiyor mu? Sizler erkekleri kendinize, kızları O'na vermek suretiyle ne de insafsız hükmediyorsunuz!" şeklinde istihza ifadeleriyle cevap verilmiştir. Aslında cahiliye insanının, kendileri için utanç, üzüntü ve pişmanlık nedeni olarak gördükleri, kız çocuğuna sahip olma durumunu Allah'a atfetmeleri, onlar nezdinde yaratıcı olarak gördükleri Allah'a verdikleri değeri göstermesi açısından da önem arz etmektedir.

1.2. Meleklerden Şefaât Dilemek

Genel anlamda, birinden, başkası hakkında kesinleşmiş bir zararın kaldırılması veya bir hayrın gerçekleşmesi için talepte bulunma olarak tanımlanabilen⁵⁵ şefaât kavramı, Kur'ân'da meleklerle ilgili olarak bir yerde geçmektedir. Buna göre âyette geçen "Göklerde nice melekler vardır ki şefaâtları hiçbir fayda vermez. Onların şefaati Allah'ın izin vermesi durumunda O'nun dilediği ve razı olduğu kişiler hakkında söz konusu olabilir."⁵⁶ şeklindeki ifadeyle ahirette meleklerin insanlar hakkındaki şefaâtlarının bazı durumlar dışında geçerli olmayacağı belirtilmektedir. Nüzûl sırasına göre şefaâttan faydalanacaklardan istisna edatıyla bahseden bu ilk âyet-

⁵² Bkz.: Nisâ 4/117; Nahl 16/57-58; Enbiyâ 21/26; Zuhruf 43/15; Necm 53/27.

⁵³ Sâffât 37/152; İhlas 112/3.

⁵⁴ Zuhruf 43/19.

⁵⁵ Bkz.: Yaşar Düzenli, *Üslub ve Semantik Açısından Kur'ân ve Şefaât*, 2. bs., İstanbul, Pınar Yayınları, 2008, s. 44.

⁵⁶ Necm 53/26.

te, melek kelimesinin, lafzen müfred olmasına rağmen mana olarak çoğul ifade edildiği belirtilmiştir.⁵⁷

İlgili âyetten, böyle bir durumun sadece Allah'ın iznine bağlı olduğu ve meleklerin güçlerinin bu konuda sınırlı olduğu anlaşılabilir. Allah'ın izni olmadan şefaathetmeye kalksalar bile -ki melekler onun emri dışına çıkmazlar- bunun gerçekleşmeyeceği anlaşılmaktadır. Buradaki asıl amaç, rızası aranacak olan tek ve yegâne mabudun melekler değil Allah olduğu inancını pekiştirmek olarak da ifade edilmektedir.⁵⁸ Aynı zamanda O'nun yakınında olan meleklerin dahi, O'nun izni olmadan şefaathetçi olamayacakları, bu itibarla O'na eş koşulan putların, kendilerine tapanlara herhangi bir fayda sağlayamayacağı belirtilmektedir.⁵⁹ Ayrıca tüm melekler bir araya gelerek, onlar için şefaathet dileseler de bu durumun değişmeyeceği, bu manada "İlâhlarınızın melekler yanındaki kıymeti nedir ki şefaathetleri kabul görsün? Bu manada yetki tamamıyla sadece Allah'ın emrindedir. Bu manada melekler dahi, O'nun izni olmaksızın şefaathet edemezler." şeklinde bir mesajın verildiği de belirtilmektedir.⁶⁰

Müfessirler genel olarak bu âyeti, müşriklerin melekleri Allah'ın kızları olarak kabul ettiklerini, kendilerince onları temsil eden bazı suretler yapıp, Lât, Menat ve Uzza gibi isimler koyarak bunların kendilerini Allah'a yaklaştırdığı iddialarını hatırlatan birkaç âyet öncesinde birlikte tefsir etmişlerdir. Onlara göre Allah'ın kızları olan melekler, evrende Allah'la birlikte yönetim pay sahibi olup, kendilerine Allah katında aracısız olarak şefaathetçi olacaklardı. Bu anlamda müşriklere göre putlar sadece taşlardan yapılmış birer suretten veya heykelden ibaret değildi.⁶¹

Melekler müşrikler nazarında büyük bir makama ve yetkiye sahiptiler. Bu sebeple kendilerine şefaathet edeceklerini umdukları⁶²

⁵⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, c. XVII, s. 104.

⁵⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, c. VII, s. 4602.

⁵⁹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. XXII, s. 529; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, c. XVII, s. 104.

⁶⁰ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, c. VI, s. 27.

⁶¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, c. VII, s. 4591-4596.

⁶² Necm 53/26.

meleklerin suretlerini yapıp onlara tapınarak onların kuvvetlerine ulaşmanın mümkün olabileceğine ve bu vesileyle onların şefaathlerine nail olabileceklerine inanıyorlardı.⁶³ Bu manada atalarından miras olarak kalan inancı sorgulamadan, devam ettiren müşriklerin düşünce dünyalarındaki melekler, kâinatın yaratıcısı olmamakla birlikte, Allah'ın çeşitli vazifelerde görevlendirdiği yardımcılarını olup yaratılmışlarla O'nun arasında aracı görevi yapan varlıklardı.⁶⁴ Aslında onlar putlara, Allah nezdinde kendileri için şefaathçi olarak görmeleri ve O'nunla aralarında aracı kabul etmeleri sebebiyle tapıyorlardı. Zira bu inanç şekli şirk anlayışının en temel unsuruydu.⁶⁵

İlgili âyet genel olarak, ilki, şefaath edebilecek nice melek var ki onların yapacağı şefaath sadece Allah'ın razı olduğu ve istediği kimselere fayda verebilir, diğeri, gökyüzünde birçok melek vardır ki onların başkası için şefaath yetkisi yoktur, onlar sadece Allah'ın razı olduğu kişilere şefaath edebilirler şeklinde olmak üzere iki farklı şekilde yorumlanmıştır.⁶⁶

Müşrikler, gerçekte âlemi yaratanın ve ona düzen verenin Allah olduğuna inandıkları gibi⁶⁷ meleklerin Allah'ın kızları olduğuna ve O'nun katında kendilerine yardımcı olabileceklerine inanıyorlardı.⁶⁸ Buna göre onların zihinlerinde Allah inancının bulunduğu fakat bunun bir sıkışma durumunda halinde, fitrat ve akıllarının bir gereği olarak ikrar etmek zorunda kaldıklarında ve bir ölüm-kalım halinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu manada Allah, onların yaşantılarında "Lafz-ı bî medlûl" idi. Yani onlar aslında fiiliyatta Allah'sız! Bir halde yaşıyorlardı.⁶⁹

Mekkeli müşrikler, antropomorfist bir inanışla Allah'ı yeryüzünde bulunan insan krallarına benzeterek ona çocuk, yardımcı ve

⁶³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 4594.

⁶⁴ Süleyman Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, c. XIII, s. 171.

⁶⁵ Cevâd 'Ali, *el-Mufasssal fi târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*, Beyrut 1966-1972, c. VII, s. 161.

⁶⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, c. XIV, s. 204.

⁶⁷ Mü'minûn 23/84-89; Ankebut 29/61, 63, 65; Zuhuruf 43/9, 87.

⁶⁸ M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, c. V, s. 84.

⁶⁹ Yaşar Düzenli, *Üslub ve Semantik Açından Kur'an ve Şefaath*, s. 178-179.

aracı gibi beşerî unsurlar izafe etmişlerdi. Bu anlamda Kur'ân-ı Kerîm'de, onların kutsiyet attettikleri putların, herhangi bir salahi-yete sahip olmadıkları gibi sadece atalarının ve kendilerinin sıfat-landırıdıkları birer içi boş isimler oldukları belirtilerek Allah'ın onlara hiçbir yetki vermediğinin vurgulanması⁷⁰ dikkat çekicidir.⁷¹ Ve buna göre Allah'ın otoritesine hiçbir varlığı ortak kabul etmediği anlaşılmaktadır. Böyle bir bağlamda nazil olan ve göklerdeki bütün meleklerin Allah istemedikçe şefaatinin söz konusu olamayacağını haber veren ilgili âyet tasavvurları bağlamında müş-riklere cevap kabilindedir.

Müşriklerin ahiret inancına sahip olmadıklarını savunanlara göre onlar, Allah'a ortak koştukları putların dünyada kendilerine şefaate edeceklerine ve böylece hayatlarının geri kalan kısmında bela ve musibetlerden korunarak daha rahat ve huzurlu bir yaşam geçirmelerine yardımcı olacaklarına inanıyorlardı. Bu nedenle âyette Allah'ın izni şartına bağlanan meleklerin şefaatinin de dün-ya ölçeğiyle ilgili olduğu belirtilmektedir.⁷² Buna göre onların me-leklere tapınmalarının ahirette gerçekleşecek herhangi bir beklenti-leri sebebiyle olmadığı, Allah ve melek inancını dünyalık menfaat-ler elde etme, bela ve sıkıntılardan uzak durma adına meleklerden şefaate bekleyerek şirke düştükleri anlaşılmaktadır.

Mekke müşriklerinin sadece meleklerle dışı isimler koymala-rından ve şefaate beklemelerinden yola çıkarak hepsinin ahirete inanmadıkları sonucuna ulaşmak isabetli görülmemektedir.⁷³ Ki bu anlamda onların bazılarının, hayatın sadece bu dünyada yaşa-nandan ibaret olduğunu düşündüğü de bilinmektedir.⁷⁴ Fakat bu durumun, bütün Mekkelilerin düşüncesi olmama ihtimalini de dikkate alarak müşriklerin, meleklerin şefaatinin dünya ölçeğinde beklemelerinin yanında ahiret hayatında da böyle bir beklentileri-

⁷⁰ Âl-i 'İmrân 3/151; En'âm 6/81; A'râf 7/71; Yusuf 12/40; Necm 53/23.

⁷¹ Yaşar Düzenli, *Üslub ve Semantik Açısından Kur'ân ve Şefaate*, s. 179.

⁷² Bkz.: M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri*, c. V, s. 85.

⁷³ Ebû Hayyân, *Bahrü'l-Muhît*, c. VIII, s. 163; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, Yeni Ufuk Neşriyat, t.y., c. I, s. 207.

⁷⁴ Câsiye 45/24.

nin olabileceği de ifade edilebilir.⁷⁵

Netice olarak, müşriklerin meleklerden, dünya ölçeğinde menfaatler sağlamak, bela ve sıkıntılardan kurtulmak için şefaathükleri anlaşılacağı gibi beklentilerinin ahiret ölçeğinde olması da mümkün gözükmektedir. Onların sahip oldukları düşünceye paralel olarak nazil olan ve göklerde ne kadar melek olsa da Allah'tan izinsiz onların şefaatinin söz konusu olamayacağını ve böyle bir beklentinin de gerçekleşmeyeceği belirtilen âyet, müşriklere inkâr kabilinde verilmiş cevap olarak anlaşılabilir.

İlgili âyette Allah'ın şefaate mazhar olmasını istemediği ve bu konuda izin vermediği kimse için şefaatin söz konusu olamayacağı, bu anlamda sadece taptıkları putlar değil göklerdeki meleklerin dahi O'nun izni olmadan şefaathükleri edemeyecekleri anlaşılmaktadır. Âyetteki ifadelerden gerek dünyada gerekse ahirette her şeyin Allah'ın yetkisinde olduğu, meleklerin şefaathükleri etmelerinden ziyade rızası aranacak tek mabudun Allah olduğu gerçeği de anlaşılmalıdır.

Müşriklerin sahip oldukları düşünce yapısıyla beraber düşünülendiğinde ilgili âyetteki ifadelerden yanlış olan bir inancın düzeltilmesinin dışında, geçmişe yönelik bir azarlama ve kınamanın da söz konusu olduğu görülebilir. Bu durum melekler hakkında bu şekilde bir düşünceye sahip olmanın derin bir sapkınlık olduğunu da ortaya koymaktadır. Ayrıca âyette müşriklerin şefaathükleri bekledikleri meleklerin yetkileri varsa da bunun ancak Allah'ın izni şartına bağlı olarak, O'nun hoşnut olduğu kimselere özgü olabileceğinin belirtildiği de anlaşılmaktadır.

1.3. Meleklerin Bazısına Düşmanlık Etmek

Kur'ân'da, genel olarak meleklerin hepsine, özel olarak ise Cebrâil ve Mikâil'e düşmanlık besleyenler kâfir olarak nitelendirilmekte ve Allah'ın da bu kimselere düşmanlık edeceği ifade edilmektedir.⁷⁶ Âyetin sebebi nüzulüyle ilgili, müfessirler, Yahudilerin Cebrâil'in düşmanları, Mikâil'in de dostları olduğu iddiaları-

⁷⁵ Yaşar Düzenli, *Üslub ve Semantik Açısından Kur'ân ve Şefaathükleri*, s. 180.

⁷⁶ Bakara 2/98.

nı gündeme getirerek böyle bir düşünceye sahip olmalarının nede-
nine dair farklı rivayetler ileri sürmüşlerdir.

İbn Abbâs'tan gelen rivayette, Yahudilerden bir topluluğun Hz. Peygamber'e gelerek, bazı hususlarda kendilerince peygamber olmayanın cevaplayamayacağı dört soru sormak istediklerini, bunları doğru cevaplaması halinde de Müslüman olacaklarını ifade ettiklerinden bahsedilmektedir. Hz. Peygamber de onlara Müslüman olacaklarına dair gerçekten söz vermeleri halinde sorularını cevaplandırmaya çalışacağını belirtmiştir. Yahudiler, Tevrat inzal olmadan önce İsrâiloğulları'nın kendilerine haram kıldıkları yemeğin ismi, yeni doğan çocukların erkek veya kız olmalarının nedeni ve ümmi peygamberin uykusunun keyfiyeti hakkında olmak üzere üç soru sormuşlardır. Dördüncü ve son olarak da Hz. Peygamber'e, kendisine yakın olan melek hakkında sordular. Hz. Peygamber'den Cebrâil'in kendisinin ve elçi olarak gönderilmiş tüm peygamberlerin yakın dostu olduğuna dair cevap duyan Yahudiler, "Cebrâil bizim düşmanımızdır. Şayet sana vahiy getiren melek Mikâil olmuş olsaydı inanırdık; çünkü o biza göre rahmet, bereket ve yağmur meleğidir." dediler. Ve bu durum üzerine melekler hakkındaki yanlış düşüncelerine dikkat çeken ilgili âyet indi.⁷⁷

Yahudiler, sorularının çoğuna bekledikleri cevapları almışlar, fakat vahiy getiren melek ile ilgili olan son soruda ise Hz. Peygamber'e, her peygamberde olduğu gibi meleklerden kendisinin en yakın dostu olan meleği sormuşlardır. Hz. Peygamber'den hoşlarına gitmeyen cevap alınca da "O melek konusunda senden farklı düşünüyoruz. Eğer meleklerden olan dostun başka bir melek olsaydı elbette ki sözümüzde durur, sana tabi olur ve seni tasdik ederdik." demişlerdir. Hz. Peygamber'in Cebrâil'i kabul etmemelerinin nedenini sorması üzerine de Cebrâil'in kendilerinin düşmanı olduğunu, vahiy getiren melek Mikâil olsaydı iman edebileceklerini; bu anlamda Mikâil'in rahmet, bolluk, bereket ve yağmur

⁷⁷ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. II, 377-380; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. I, s. 335-336, c. II, s. 75; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, c. I, s. 331-332.

meleği olduğunu söylemişlerdir.⁷⁸

Bu konuda başka bir rivayet ise Hz. Peygamber'in peygamberliği hususunda Hz. Ömer ile bir grup Yahudi arasında geçen bir münakaşadır. Hz. Ömer'in, Yahudilere, peygamberliğini bildikleri halde Hz. Peygamber'e niçin inanmadıklarını sorması üzerine, Yahudiler, meleklerin kendilerine düşman ve dost olanların olduğunu belirterek melekler içerisinde düşmanı oldukları meleğin, Hz. Peygamber'le arkadaş olduğunu ifade eden cevap vermişlerdir. Hz. Ömer'in dost ve düşman oldukları melekleri sorması üzerine Cebrâil'in düşmanları Mikâil'in dostları olduğunu haber vermişlerdir. Hz. Ömer, bunun nedenini sorunca ise "Cebrâil, sıkıntı, şiddet, azap meleğidir. Mikâil ise şefkat, merhamet, kurtuluş meleğidir." diyerek cevaplamışlar. Böyle bir cevap karşısında Hz. Ömer: "Allah'a yemin olsun ki bu meleklerle ve diğer tüm meleklerle düşmanlık besleyenlere karşı düşman ve bunlarla barışık olanlara da barışıklırlar. Kim onlara düşmanlık yaparsa Allah'a düşmanlık yapmış olur." diyerek Yahudilerin yanından ayrılıp Hz. Peygamber'in yanına gider. Hz. Peygamber kendisine o gün inen âyetlerden "Cebrâil'in düşmanı olan çok iyi bilsin ki önceki kitapları tasdik eden, mü'minler için de bir hidayet ve müjde olan Kur'an'ı Allah'ın izniyle kalbine o inzal etmiştir." âyetini ve devamında gelen âyetleri okur. Akabinde Hz. Ömer'in, Yahudilerle arasında geçen diyalogu anlatması üzerine, Hz. Peygamber "Ey Ömer, Rabbin senin konuşmalarına muvafık âyet indirdi." demiştir.⁷⁹

Bütün bu rivayetlerden başka ayrıca bazı kaynaklarda Yahudilerin Cebrâil'e düşmanlık beslemelerinin başlıca üç nedeninden bahsedilmektedir. Bunlardan ilki, Yahudi tarihinin özellikle ilk döneminde maruz kaldıkları bütün kötü haberlerin kendilerine Cebrâil tarafından getirildiğini düşünmeleri hasebiyle Cebrâil onların nezdinde kara haberci konumundadır. İkincisi, Kur'an'da, Hz. Peygamber'e mesajı getirenin Cebrâil olduğunun çokça tekrar-

⁷⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. II, 377-380; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. I, s. 335-336; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, c. I, s. 331-332.

⁷⁹ Benzer rivayetler için bkz.: Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. II, 377-388; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. VIII, s. 335-338.

lanmasıdır ki bu manada Yahudiler yalnızca İsrail soyundan gelen birinin vahye mahzar olabileceği düşüncesine sahiptirler. Üçüncüsü, Cebrâil vasıtasıyla vahyolunan Kur'ân-ı Kerîm'in Yahudi inanç esaslarının bazılarını şiddetle eleştirmesi ve onları Hz. Musa'nın hakiki mesajına karşı olmakla itham etmesi olarak ifade edilmektedir.⁸⁰ Elmalılı'nın tercih ettiği bir görüşe göre de Yahudilerin Cebrâil'e olan düşmanlıklarının nedeni, O'nun, vahyi, İsrail oğullarından birisine değil de Hz. Peygamber'e getirmesinden kaynaklanabileceği görüşüdür.⁸¹ Zikredilen bütün bu muhtemel durumların, onların Cebrâil'e karşı daha önceki zamanlarda var olan düşmanlıklarını artırmış olması da düşünülebilir.

Netice itibariyle, Allah tarafından kendisine verilmiş vazifesi sebebiyle, meleklerle ve Cebrâil'e karşı beslenen düşmanlık, aynı zamanda onun getirdiği ilahî vahye ve vahyi gönderene karşı da yapılmış düşmanlık olarak ifade etmek mümkündür. Bu durumun sonucu olmalıdır ki Kur'ân'da, Cebrâil'e düşmanlık yapmanın aynı zamanda Allah'a, tüm peygamberlere, meleklerle ve aynı zamanda Yahudilerin de sevdiklerini belirttikleri Mikâil'e düşmanlık manasına geldiği vurgulanarak Allah'ın da bu düşünceye sahip olanların düşmanı olacağına haber verilmektedir. İlgili âyetin nüzül sebebi bağlamında zikredilen rivayetlerden Yahudilerin Cebrâil'e düşmanlıklarının o anda olduğu fikri anlaşılabilir gibi bu düşüncelerinin daha önceye dayanan bir durum olabileceğini düşünmek de mümkün gözükmektedir.

1.4. Meleklerle Tapınmak

İslâm öncesi dönem Arapların meleklerle dişilik isnat ederek onları Allah'ın kızları olarak görmelerinin yanında ayrıca onlara taptıkları da belirtilmektedir. Bu manada bazı kaynaklarda özellikle Kinâne, Huzâa ve Cüheyne kabilelerinin meleklerle ve cinlere taptıklarından bahsedilmektedir.⁸² Hatta bazılarının meleklerden başka peygamberlere, salih kimselere, güneşe ve aya da ibadet

⁸⁰ Bkz.: Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, c. I, s. 27, 80 numaralı dipnot.

⁸¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, c. I, s. 431.

⁸² Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. XIV, s. 309; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c. XIV, s. 182; Nadim Macit, *Kur'ân ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum*, s. 90.

edenlerinin bulunduğu belirtilmektedir.⁸³ Zira cahiliye inancına sahip Araplar arasında meleğe tapınma yaygın bir durumdur⁸⁴ ki bu nedenle putların, meleklerin sureti olduğuna inanılmaktadır.⁸⁵

Mekkelilerin melekleri somutlaştırarak tasvir etmeleri ve tapınmaları; müşahhas olana yönelme eğilimi fazla olan insan için soyut varlığa tapınmanın, zor bir durum olmasına bağlanabilir.⁸⁶ Bu anlamda Kur'ân, müşriklerin içerisinde bu durumu ve düşünceleri "O size "Melekleri, peygamberleri ilahlar edin!" diye de emretmez. O, siz Müslüman olduktan sonra küfre girmenizi size emreder mi?"⁸⁷ ifadesiyle reddederek bu şekilde bir düşüncenin asla mümkün olamayacağına dikkat çekmektedir.

Melekleri ve peygamberleri ilah edinmenin küfür olduğu açıkça belirtilen âyetin, müşriklerin Hz. Peygamber'e "Sana ibadet etmemizi mi istiyorsun?" şeklinde yönelttikleri soruya cevaben nazil olduğu ifade edilmektedir. Buradan hareketle Kur'ân'da, onlara, Hz. Peygamber'in insanları kendisine kulluğa, meleklerin de ilah olduklarına inandırmaya⁸⁸ ve meleklerle ibadete çağırmasının⁸⁹ söz konusu dahi olamayacağı ifade edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerim'de bu iddiaları ve sapkın düşünceleri bizzat meleklerin kıyamet günü yalanlayacaklara "Kıyamet günü Allah, inkârcıların hepsini bir araya toplayacak, meleklerle: Size tapanlar bunlar mıydı? diye soracak. Melekler de "Rabbimiz, Sen yüceler yücesisin, bizim dostumuz onlar değil Sensin. Bilakis onlar cinlere tapıyorlardı. Çoğu onlara inanıyordu." diyeceklerdir."⁹⁰ ifadeleriyle dikkat çekilmektedir.

Âyetlerdeki ifadelerden müşriklerin melek veya meleklerden zannettikleri cinlere taptukları da anlaşılabilir. Çünkü iki tür de

⁸³ İbn Teymiye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, c. I, s. 361.

⁸⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. V, s. 119; İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 19.

⁸⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. VII, s. 84.

⁸⁶ Zekeriya Pak, *Kur'an'da Kulluk*, s. 152.

⁸⁷ Âl-i 'İmrân 3/80.

⁸⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. VI, s. 547-548.

⁸⁹ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, c. III, s. 208.

⁹⁰ Sebe 34/40-41.

soyut varlıklar olup meleklerde kötü düşünceye sahip değillerdir. Cinlerin kötülerini olan şeytanlar ise insanın içine attıkları kötü düşüncelerle onu saptırmaya çalışırlar. Bir görüşe göre müşriklerin Allah'a ortak koştukları cinler, melekler değil, kendilerine kötü düşünceleri fısıldayan habîs ruhlardır. Fakat müşrikler onları melek zannederek onların telkinlerine kapılmışlar ve onlara tapmışlardır. Ayrıca âyette geçen, meleklerle ait olan "onların çoğu cinlere tapıyordu" ifadeleri, müşriklerin içerisinde cinlere tapmayan az da olsa insanın bulunduğu işaret olarak da anlaşılabilir. Buna göre burada onların içerisinde cinlerin haricinde meleklerle veya Allah'a inanan insanların varlığı haber verilmektedir ki bunların da hanifler olabileceği muhtemeldir.⁹¹

Kur'ân-ı Kerîm'de, Allah haricinde hiçbir varlığın ilah yerine konulmasını onaylanmazken aynı zamanda birçok âyetinde "Allah onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir."⁹² ve "Ey Peygamber! Senden önce kendilerine elçi gönderilenlere sor! Biz Rahman'ın dışında tapılacak başka tanrılar (edinin diye) emretmiş miyiz?"⁹³ ifadeleri geçmektedir. Müşrikler ise bu durumun aksine, inanç ve yaşantılarıyla sanki Allah'ın, sözde ilahlarına ibadeti meşru kıldığını, onları yarı tanrılar veya vasıtalar kılarak, rububiyetlerini değilse de en azından mabudiyetlerini onayladığına inandıkları ifade edilebilir. Bu anlamda Mâturîdî, âyette geçen "..Allah dışında yalvarıp yakardıklarınız da tıpkı sizin gibi birer kuldur..⁹⁴ ifadesiyle, aslında tapılan melekler sizin gibi birer kuldur, dolayısıyla onları ilah olarak isimlendirmeyin. Yani sizin gibi kullara tapmayın, eşi ve benzeri olmayan varlığa kulluk edin manalarına dikkat çekildiğini belirtmektedir.⁹⁵

Kur'ân'da geçen "Müşrikler Allah'ı bırakıp dişi olarak nitelendirdikleri putlara tapıyorlar, Aslında onlar inatçı şeytana tap-

⁹¹ Süleyman Ateş, *İnsan ve İnsanüstü Varlıklar*, s. 36-37.

⁹² Bkz.: Âl-i 'İmrân 3/151; En'âm 6/81; Â'raf 7/71; Yusuf 12/40; Hac 22/71; Necm 53/23 vd.

⁹³ Zuhuruf 43/45.

⁹⁴ A'râf 7/194.

⁹⁵ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. VI, s. 142.

muş olurlar.”⁹⁶ ifadesiyle âyetteki “inâs” (الإنس) kelimesi genel olarak Lât, Menât ve Uzza isimli putlar olarak ifade edilmiştir. Ancak bu kelimenin melekler olarak açıklandığı da görülmektedir.⁹⁷ Ki buna göre âyetten müşriklerin Allah’ı bırakıp meleklerle tapındıkları ve âyette bu durumu işaret ettiği manasının anlaşılması mümkündür.

Vahiy öncesi Arap toplumunun, tahrif edilmiş bir dinin kalıntısı olma ihtimali yüksek olan bir düşünceye sahip olarak, melekler hakkında önceye dayanan bazı bilgilere sahip olabilecekleri muhtemeldir. Nitekim cahiliye müşriklerinin önde gelenlerinden Abdullah b. Ziba’râ es-Sehmî’nin ilgili şu sözleri bu minvalde değerlendirilebilir: Rivayette geçtiğine göre Hz. Peygamber, Hâtim’de, müşriklerin ileri gelenlerin yanlarında Enbiyâ suresinin 98-100. âyetlerini⁹⁸ okumuş ve ayrılmıştır. Bunun peşinden Abdullah b. Ziba’râ oraya gelip, oradakilerin üzgün olduklarını görerek Hz. Peygamber’e gıyaben cevap verince, duydukları çok hoşuna giden Velid b. Mugîre de adam göndererek Hz. Peygamber’i tekrar davet etmiştir. Hz. Peygamber gelince de İbn Ziba’râ şöyle bir mantık yürütmüştür:⁹⁹

“İsa’nın hak peygamber olduğunu dile getiren ve annesini metheden sensin. Çok iyi de biliyorsun ki Hristiyanlar her ikisine de taparlar. Ayrıca Üzeyir ile meleklerle de tapanlar var. İsa’nın ve Meleklerin de salihler olduğunu da söylüyorsun. Zira Benî Muleyhler, meleklerle, Hristiyanlar İsa’ya, Yahudiler de Üzeyir’e tapıyorlar.¹⁰⁰ Biz de meleklerle taparız. Eğer tüm bunlar cehennemdeyseler bizler onlarla birlikte olmaya razıyız!”¹⁰¹ Bu sözler üzerine

⁹⁶ Nisâ 4/117.

⁹⁷ Bkz.: Mâturîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, c. IV, s. 39-40; Âlûsî, *Rûhu'l-Me’ânî*, c. III, s. 208.

⁹⁸ Bkz.: “Siz şimdi Allah’ın dışında tapıtığınız şeylerle birlikte cehenneme yakıt olacaksınız. Hepiniz oraya gireceksiniz. Eğer tapıtıklarınız gerçek anlamda ilâh olsalardı oraya girmezlerdi. Tapanlar da tapılanlar da orada sonsuz olarak kalacaklardır. Onlara orada inim inim inlemek düşer. Yine onlar orada başka şey duymazlar.” Enbiyâ 21/98-100.

⁹⁹ Neseî, *Medâriku't-Tenzîl*, c. II, s. 421.

¹⁰⁰ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, c. IV, s. 262.

¹⁰¹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, c. III, s. 136-137; Neseî, *Medâriku't-Tenzîl*, c. III, s. 277-278.

Mekkeliler sevindiler.¹⁰² Velid b. Mugîre ve yanında bulunanlar bu söylenenleri çok sağlam birer kanıt olarak gördüler.¹⁰³ Bu rivayet, Mekke müşriklerinin putlara ve meleklerle yükledikleri misyonun aslında tahrif edilmiş semavî dinlerin çarpık nübüvvet ve melek algısından beslendiğinin delilidir.¹⁰⁴

Müşriklerin meleklerle tapmalarıyla, onlara verilen vazifeler arasında bir bağlantı kurulabilir. Örneğin, müşriklerin Hz. Peygamber'in peygamberliğine delil olması için onunla birlikte bir de melek indirilmesi gerektiğini iddia etmeleri,¹⁰⁵ meleklerin görevlerinden olan elçiliği yanlış anlaşılması ve tahrif edilmesi olarak değerlendirilebilir. Onların hem meleklerle tapmaları hem de Hz. Peygamber'den melek istemeleri bütüncül olmayan bir melek inancına sahip olmalarının bir sonucu olmasının yanında onların melekleri özünde iyi ve mucizevî varlıklar saydıklarının da bir işaretidir. Buradan hareketle hemen hemen bütün din ve inanışlarda meleklerin iyiliğin ve güzelliğin sembolü sayıldığı da hatırlanmalıdır. Buna karşın bu inançlarda var olan meleklerle kötülüğün atfedilmesi ise hakiki anlamda melek inancının tahrife uğradığının bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir.¹⁰⁶ Bu anlamda meleklerin Allah Teâlâ ile olan münasebetleri hâlik-mahluk, Ma'bud-âbid şeklinde olmalıdır. Aksi taktirde putperestlerin inandıkları gibi onların Allah'la olan münasebetleri soy münasebeti değildir. Ayrıca meleklerin varlıklar üzerindeki tesirleri kendilerine has özellikleri nedeniyle olmayıp Allah'ın emirlerini yerine getirmek, O'nun gösterdiğinden şaşmamak ve verdiği salâhiyeti aşmamaktan ibarettir.¹⁰⁷

Merkezine tevhid inancını alarak muhatapta yeni bir zihin inşasını amaçlayan Kur'ân-ı Kerîm, müşriklerin bu inançlarını, pey-

¹⁰² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. XXVII, s. 189.

¹⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. III, s. 136-137.

¹⁰⁴ Yunus Akyürek, "Cahiliye Dönemi Mekke Toplumunun Hz. Peygamber'in Nübüvvetine İlişkin İntibaları", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 7, 2015, s. 64.

¹⁰⁵ En'âm 6/8; Hicr 15/6-7; Furkan 25/7-8.

¹⁰⁶ Hüseyin Aydın, "Meleklerle İman", *İslâm İnanç Esasları*, s. 128.

¹⁰⁷ Hüseyin Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, s. 67.

gamberin kavmine kesinlikle böyle bir ulûhiyet şeklini tebliğ etmediğini kesin bir dille bildirmektedir. Ayrıca müşriklerin sahip oldukları bu inanç ve iddialarını kıyamette meleklerin bile yalanlayacağını kesin bir dille belirtmektedir. İlgili âyetler, hiçbir surette meleklerle ibadete imkân bırakmamakta ve aynı zamanda onları artık saygı ve tapınma objesi olmaktan çıkarmaktadır. Bu anlamda meleklerin, Allah'a kul olma hususunda, yaratılmış diğer varlıklardan farklarının olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca âyette belirtilen "İsa Mesîh de Allah'a yakın melekler de Allah'a karşı kulluk yapmaktan asla kaçınmazlar.."108 ifadeleriyle de ontolojik düzeyde semavî varlıklar olmaktan çıkan meleklerin, bir bakıma, tenzili rütbe edilerek, kulluk anlamında insanın bir benzeri olmak suretiyle Allah'ın kulları konumuna çekildiği görülmektedir.

Netice itibariyle, ilk dönem müşriklerinin göremedikleri, bu sebeple de düşüncelerine sığdıramadıkları Yaratıcı ilah ile aralarına vasıtalar koydukları, bu anlamda yardım duyma, fayda sağlama veya şefaet bekleme gibi ümitlerle dünya hayatı bakımından daha müşahhas menfaatler sağlayabileceklerini zannettikleri putlara bel bağladıkları anlaşılmaktadır. Daha sonraları ise ilk delaletleri bir tarafa bırakılarak, çıkış noktası itibariyle başlayan sapmaların zamanla daha da arttığı ve onları temsil eden maddelere tapar duruma geldikleri anlaşılmaktadır. Bunun sonucu olarak onların, aslında bu yolla melekleri ulûhiyyet makamına çıkardıkları görülmektedir.

1.5. Melekleri İnkâr Etmek

Kur'ân-ı Kerîm'de "Ey iman edenler! Allah'a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba ve bundan evvel gönderdiği kitaba iman edin. Kim Allah'a, meleklerini, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe inanmazsa o tam manasıyla sapıtmuş demektir."109 şeklinde geçen ifadeyle meleklerle ve diğer inanç esaslarına iman edilmesi emredilirken aynı zamanda bunları inkâr edenin apaçık bir sapkınlıkta olacağı ifade edilmektedir.

108 Nisâ 4/172.

109 Nisâ 4/136.

Yukarıda verilen âyette iman esasları arasındaki öneminden olmalı ki melekleri inkâr, Allah'ı inkârın hemen ardından zikredilmiştir. Buna göre melekleri inkârın inanç açısından bağışlanabilir bir durum olmadığı söylenebilir. Ayrıca iman esaslarının âyetteki sıralamasından Allah'a iman olmadan meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inanmanın herhangi bir mana ifade etmeyeceği anlaşılmaktadır ki bu durumda bir önceki esasın, sonraki esasların olmazsa olmazı olduğu anlamı da çıkarılabilir. Bu açıdan melekleri inkârla, inanç esasları arasından birini inkâr etme arasında fark bulunmamaktadır.¹¹⁰ Ayrıca meleklerle inanmayan kimse dolayısıyla ilahî vahyi, peygamberlik makamını ve kıyameti de otomatikman inkâr etmiş olacaktır.¹¹¹

Melekler, insanlar tarafından görülememekle beraber, Müslüman kimse, onların Kur'ân ve hadisler onların mevcudiyetini haber verdiği için onlara inanmak ve onların varlıklarını kabul etmek zorundadır. Bu anlamda diğer inanç esaslarını kabul etmekle beraber meleklerle inanmayan birinin mü'min olması mümkün değildir. Bu manada Kur'ân-ı Kerîm'de ayrıca meleklerle inanmayanların yanında onlara düşmanlık besleyenlerin de kâfir olarak niteleneceği¹¹² ve bu kimselere Allah'ın da düşmanlık edeceği haber verilmektedir.

Peygamberlere, onlara gönderilen kitaplara ve hükümlere inanmadan önce, kitapları onlara ulaştıran elçi meleklerle iman etmek gerekmektedir. Bu anlamda iman esaslarının bazısını kabul edip bazısını reddetmek, bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr etmek, imanın özüne terstir. Ve bu şekilde bir davranış içerisinde bulunanlar, Kur'ân'da ciddi anlamda yerilmektedir.¹¹³ Buna göre ya iman esaslarının hepsi birlikte kabul edilir ve Müslüman olunur veya esaslardan biri dahi inkâr edilmiş olsa, o zaman İslâm'ın dışına çıkmış olur. Bu anlamda inanılması gerekli esaslara Kur'ân-ı Kerîm'de ve sahih hadislerde geçtiği şekliyle inanmak zorunlu bir

¹¹⁰ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. VI, s. 126.

¹¹¹ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, c. III, s. 119.

¹¹² Bakara 2/98.

¹¹³ Bkz.: Bakara 2/85; Nisâ 4/150.

durumdur. Meleklerle iman konusu da aynen bu şekilde değerlendirilmelidir.

Melekleri konu edinen birçok hadiste melekler, imanın olmazsa olmaz şartlarından biri olarak ifade edilmektedir. Hz. Ömer'den gelen ve "Cibrîl Hadisi" diye şöhret bulan rivayette Cebrâil'in imanın neliğine dair sorusuna Hz. Peygamber'in imanını, Allah'a ve O'nun meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahirete ve kadere iman etmek diyerek cevaplaması da bu durumu destekler mahiyettedir.¹¹⁴

Sonuç olarak, yukarıda zikredilen âyetlerde meleklerle düşmanlık yapanlar, onları inkâr edenler kâfir olarak nitelendirilmekte ve bu tutum içerisinde olanların Allah'ın düşmanı olduklarına dikkat çekilmektedir. Bütün ilâhî vahiylerin melekler aracılığıyla peygamberlere iletilmiş olması hasebiyle melekleri inkâr aynı zamanda ilâhî vahyi, peygamberi, kitabı ve ona tebliğ edilen dini de inkâr etme manasına gelmekte ve kişiye imanını bütünüyle kaybettirebilmektedir. Bu nedenle Kur'ân'da, ilk muhatap kitlenin melekleri inkâr etmeleri veya onlara düşmanlık beslemeleri gibi ilahi vahye tamamen zıt olan tasavvurları kesin bir dille reddedilmiş, Allah'ın da bu kimselerin düşmanı olacağı vurgulanmıştır. Melekleri konu edinen hadislerden de meleklerin varlığına inanma, imanın temel şartlarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda meleklerden bahseden ilgili tüm âyet ve hadisleri meleklerin varlığına delil olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle Kur'ân'da onlardan iman esasları olarak bahsedilmiş olması, onlara imanı zorunlu kılmaktadır. Zira meleklerin varlığının inkâr edilmesi, aynı zamanda Kur'ân'da geçen ve melekleri konu edinen âyetleri de inkâr etmek olur ki dolayısıyla ilahi vahye iman edilmemiş olur.

Sonuç

Kur'ân-ı Kerîm'de melek kelimesi ve ona işaret eden diğer başka ifadelerin geçtiği yerlere bakıldığında, ilgili âyetlerin daha çok mekkî sûrelerde bulunduğu görülmektedir. Bunun nedeni,

¹¹⁴ Bkz.: Buhârî, *İman*, 36; Müslim, *İman*, 1, 5, 7, 8; Ebû Dâvud, *Sünnet*, 17; Tirmizî, *İman*, 4; Nesâî, *Mevâkîf*, 6.

melek algısının o dönemde Kur'ânî açıdan belirlenme çabası olarak ifade edilebilir. Zira bu durum Kur'ân'ın muhatap toplumda olması gereken melek inancını Mekke döneminde belirlemeye çalıştığını da göstermektedir. Bu nedenle, mekkî dönemde özellikle cahiliye insanının melek tasavvuru üzerinden, geçmiş kavimlerin algılarının yanlışlığı ortaya konularak, meleklerin varlık hiyerarşisi içerisinde nerede bulunması gerektiği, Allah karşısında hangi konumda olduğu gibi hususların sınırları en azından inanç düzeyinde belirlendiği ve bu yolla da ilk muhatap toplumun melek algısı yerine zihinlerde yeni bir algı inşasının amaçlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca melekleri ifade etmek için Mekke'de daha genel ifadeler kullanılırken, Medine'ye gelindiğinde ise daha çok Cebrâil ve Mikâil gibi özel isimlerin zikredilmesi de inşânın tamamlanma aşamasına doğru gidildiğini göstermektedir.

Bu bağlamda ilgili âyetlerden, müşriklerin bilgisizce melekleri dışı sayarak antropomorfist bir yaklaşımla onların Allah'ın kızları oldukları iddiasında bulunmaları, onları Allah'a yaklaştıran aracı ve şefaathçi olarak görmeleri, onların bazısına düşmanlık etmeleri, onlara tapınmaları ve onları inkâr etmeleri gibi Kur'ân'da belirtilen inanç esaslarına uymayan inanışlara sahip oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca müşriklerin melek algılarında, kız şeklinde suretlerini yaparak onlara ibadet etmeleri, kendileri için utanç sebebi gördükleri kız çocuğuna sahip olmayı Allah'a reva görerek melekleri dışı kızlar olarak Allah'a atfetmeleri gibi çarpık inançlarının daha çok ön plana çıktığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kur'ân'da, müşriklerin melekler hakkında besledikleri tüm yanlış inançların kaldırıldığı, bu anlamda meleklerle tapınmanın da tamamen yasaklandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca onların şekilleri ve sayılarıyla ilgili yanlış telakkiler reddedilmiş, onların Allah'a mutlak itaatle bağlı kullar oldukları ve bu anlamda kendilerinin tasarruf yetkilerinin bulunmadığı belirtilmiştir. Bu bağlamda Kur'ân'ın cahiliye Araplarının melek inançlarında köklü değişiklikler yaptığı anlaşılmaktadır. Buna göre Kur'ân-ı Kerîm, melek inancını, şirk sisteminden çıkararak hiçbir surette onlara tapınma imkânı bırakmamış, müşrikler tarafından verilen ilahlık vasfı gibi her hususu

kaldırılmış ve benzeri çeşit şirk unsurunun her türünü reddetmiştir. Buraya kadar zikredilen tüm bu durumlar, cahiliye Araplarının dünya görüşlerinin neredeyse tamamına müdahale eden Kur'ân'ın, bazı inanç biçimlerine uyguladığı evrensel bazı değerlerin, zihinlerde yapılan inşanın önemli bir örneği olarak değerlendirilebilir. İnanç sisteminde yeni ve farklı bir konuma yerleştirildiği için büyük ölçüde kavramın içsel bir semantik dönüşüm geçirdiği de görülmektedir.

Kaynaklar

- 'Ali, Cevâd. *el-Mufasssal fî Tarîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*. Cilt X. y.y.: y.y., 1993.
- 'Âşur, Mustafa. *'Âlemü'l-Melâike: Esraruhû ve Hafâyâhu*. Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, ty.
- Akyürek, Yunus. *"Cahiliye Dönemi Mekke Toplumunun Hz. Peygamber'in Nübüvvetine İlişkin İntibaları"*. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 7, 2015.
- Âlûsî, Ebu's-Sena Şehabeddîn. *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*. XXX cilt. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ty.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'da İman Esasları*. Ankara: Atay Yayınevi, 1998.
- Ateş, Süleyman. *İnsan ve İnsanüstü*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979.
- . *Kur'ân Ansiklopedisi*. Cilt XXX. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2003.
- . *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri*. Cilt XII. İstanbul: Yeni Ufuk Neşriyat, t.y.
- Aydın, Hüseyin. «"Meleklerle İman".» *İslâm İnanç Esasları* içinde, düzenleyen: Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. 3. Düzenleyen: Mustafa Dîb el-Buğa. VI cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987.
- Çelikkol, Yaşar. *İslâm Öncesi Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Derveze, İzzet. *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. Çeviren Mehmet Yolcu. Cilt III. İstanbul: Ekin Yayınları, 1999.
- Düzenli, Yaşar. *Üslub ve Semantik Açından Kur'ân ve Şefaat*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2008.

- Ebû Dâvud, Süleyman b. El-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvud*. Cilt V. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, t.y.
- Ebû Hayyân, El-Endelüsî. *Bahru'l-Muhît*. VIII cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2001.
- El-Eşkar, Ömer Süleyman. *'Âlemü'l-Melâiketi'l-Ebrâr*. 3. Kuveyt: Mektebetü'l-Fellâh, 1983.
- El-Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed . *Te'vilâtu'l-Kur'ân*. Düzenleyen: Ahmet Vanlıoğlu. Cilt XVII. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- En-Nesâî, Ahmed b. Şuayb Ebû Abdîrrahman. *Sünenün'-Nesâî*. Düzenleyen: 'Abdu'l-Fettâh Ebû Ğudde. VIII cilt. Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmî, 1986.
- En-Nesefî, Ebu'l-Berakât. *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*. Düzenleyen: Yusuf 'Ali Büdeyvi. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2005.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. Çeviren Ahmet Ertürk Cahit Koçtak. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- Eş-Şeyh, Ahmed Hasan. *el-Melâike: Hakikatühüm, Vücûdühüm, Sıfâtühüm*. Lübnan: Jarrous Press, 1991.
- Et-Tirmizî, Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. Düzenleyen: Ahmed Muhammed Şakir. Cilt V. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabîyye, t.y.
- Gündüz, Şinasi, dü. *Yaşayan Dünya Dinleri*. 3. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- İbn 'Âşûr, Tâhir b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. XXX cilt. Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdü'd-Dîn İsmail b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. 2. VIII cilt. yy.: Dâru Tayyibe li'n-Neşr, 1999.
- İbn Teymiye, Ebu'l-Abbas Takiyyüddin Ahmed b. Abdulhalim. *Mecmû'u'l-Fetâvâ*. Düzenleyen: Enver el-Bâz Âmir el-Cezzâr. Cilt XXXV. y.y.: Dâru'l-Vefâ, 2005.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. Çeviren M. Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li*

- Ahkâmi'l-Kur'ân*. 2. XX cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Misrî, 1964.
- Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil) Yeni Çeviri*. İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2014.
- Macit, Nadim. *Kur'ân ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum*. Konya: Damla Yayınları, 1992.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'ân*. Çeviren Muhammed Han Kayani v.d. VII cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî. *Sahîh-u Müslim*. Düzenleyen: Muhammed Fuâd 'Abdulbâki. V cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabîyye, ty.
- Ortakaya, Mehmet. *"İslâm Öncesi Hicaz Bölgesi Araplarının Din Anlayışı" Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- Öğmüş, Harun. *Câhiliyye Döneminde Araplar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Pak, Zekerîya. *Kur'an'da Kulluk*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1999.
- Râzî, Ebû 'Abdullah Fahreddîn. *Mefâtîhu'l-Gayb*. XXXII cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2000.
- Reşid Rıza, Muhammed b. Ali. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakîm=Tefsiru'l-Menâr*. 12 cilt. yy.: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Âmmetü li'l-Kitâb, 1990.
- Sarıcık, Murat. *İnanç ve Zihniyet Olarak Câhiliye*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2004.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- Şükrî, Mahmud. *Bülûgu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-'Arab*. 2. Düzenleyen: Muhammed Behcet el-Eserî. Cilt IV. Kahire: el-Mektebetü'l-Ehliyye, t.y.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. XXIV cilt. yy.: Müessesetü'r-Risale, 2000.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 3. 10 cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Carullah. *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyyûni'l-Ekâvil fî Vüücûhi't-Te'vil*. IV cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabîyye,